

University of
Sistan and Baluchestan

The Representation of Mystical Stations in the Poetry of Hazin Lahiji

Heydar ali Dahmarde¹ | Somayeh Tanhaie²

1. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Zabol, Sistan and Baluchestan, Iran. E-mail: dr.h.a.dahmarde@uoz.ac.ir
2. Master's degree in Persian Language and Literature, University of Zabol, Sistan and Baluchestan, Iran.
E-mail: farnyan66@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 1 July 2026

Received in revised form:

21 August 2026

Accepted: 9 September 2026

Published online:

24 September 2026

Keywords:

Hazin Lahiji,
Imagination,
imagery,
mysticism,
Mystical authorities.

ABSTRACT

Introduction

The word mysticism is a later word than Sufism; That is, the word Sufism was introduced in the second century, and in contrast to the word mysticism, it was introduced as a knowledge in the fourth century (Khosrupanah, 1391: 1). Sheikh Mohammad Ali Hazin Lahiji is one of the greatest writers and scholars of the twelfth century of Hijri, who was born on Monday 27th of Rabi al-Awl 1103 in Isfahan. His name is Muhammad nicknamed Muhammad Ali and his father's name is Abi Talib. His lineage goes back to Sheikh Zahid Gilani, a mystic of the 6th century, and his family were all people of knowledge and virtue. (Lahiji, 1375:148). Hazin Lahiji's divan is a sea of his divine teachings, religious and religious thoughts. His wisdom is both scientific and practical. It is as if mystical concepts are connected with his soul and soul. Hazin has expressed mystical concepts very fluently and simply (Saodi, 2013: 2). By studying Hazin's biography, we find out that he is not a poet who lives in a corner far from social issues and only thinks about weight and rhyme; Rather, he is a popular mystic and a commentator on the politics of his time. Hazin Lahiji's divan consists of twelve thousand verses, which include odes, ghazals, masnavis, quartets, etc. (Shafi'i Kodkani, 110:1385).

Since the seeker enters the field of mystical behavior, he must go through houses and positions; Because divine knowledge and taking steps on the path of conduct and reaching the truth will not be possible without going through these houses and authorities, and taking steps in these steps depends on the effort and austerity of the seeker. The authorities are such that the disciple tries to go through the mystical houses by his own will and by self-cultivation and even with mujahidah, and after passing each house, he lands in another house or position. The meaning of "status" is a level of behavior that is achieved for the seeker through effort and effort, and it lasts and cannot be destroyed (Kashani, 2001: 59).

Cite this article: Dahmarde, H.A. & Tanhaie, S. (2026). The Representation of Mystical Stations in the Poetry of Hazin Lahiji. *Studies in Comparative Religion and Mysticism*, 10 (2), 433-465.

DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2025.51753.1279>

© The Author(s). Dahmarde, Heydar ali & Tanhaie, Somayeh Publisher: University of Sistan and Baluchestan

DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2025.51753.1279>

In this research, due to the difference mentioned in Sufi books about the number of mystical states and authorities, we have used the mentioned authorities from the book "Al-Lama fi Suf" by Abu Nasr Siraj (died 378 A.H.) seven positions: patience, piety, poverty, repentance, satisfaction, asceticism, and trust (Siraj, 1382:15).

According to what was stated, the questions and hypotheses of this research are as follows:

1. What is the use of beautifying imaginary images in the mystical authorities of Hazin Lahiji?
2. What is the necessity of examining mystical authorities in the poetry of Hazin Lahiji, focusing on imaginary forms?
3. Which of the imaginary forms in Lahiji's sad authorities has a more obvious appearance?

The purpose of this research is to investigate mystical authorities in Hazin Lahiji's poetry, focusing on imaginary forms. First, the introduction and recognition of mystical authorities in this poet's poems has been discussed, then his skill in creating imaginary images has been analyzed to identify the special images, metaphors and allusions used by Zazin to express spiritual issues, sufferings and mystical experiences. The ultimate goal is to clarify the human dimensions and spiritual aspects of the works of this outstanding poet.

Research method

In the present research, the author has analyzed mystical authorities with a descriptive-analytical method, focusing on imaginary figures in Hazin Lahiji's poetry, in order to show his skill in the relationship between imaginary figures and mystical authorities.

Discussion

Hazin Lahiji is one of the poets of the late Safavid era and the last shining flame of a poetic movement and style in the history of our culture (Shafi'i Kodkani, 1390: 108). Among the poets of the Indian style, the melancholic poetry has a Sufism color more than other poets, and it is one of the mystical interpretations that are especially It is mysticism; It can be found a lot in his poetry, and without a doubt, his way of thinking and life was completely mystical (Qana Tanvi, 1975: 1985). The meaning of the position of the seeker is "stopping the seeker in front of the truth" in performing mujahidats, worships and austerities, as well as cutting off from creation and joining the truth (Siraj Tousi, 1382: 95). Mystical authorities in the poetry of Hazin Lahiji include seven positions, which are, in order of application, from the most to the least: the position of patience, piety, poverty, repentance, satisfaction, asceticism and trust. Using artistic and poetic imagery, this outstanding poet has been able to include mystical themes in his poems in an attractive and effective way. The use of literary tools such as simile, metaphor, alliteration, and irony has made it possible to convey deeper meanings to the audience; which leads to the reader's reflection and deeper connection with poetic concepts. The investigation of mystical authorities in Hazin Lahiji's works, focusing on the capacities of imaginary forms, shows the close connection between the beauty of poetic language and the expression of mystical emotions.

Conclusion

The investigation of mystical authorities in Hazin Lahiji's poetry has been done by focusing on imaginary images due to several important and fundamental factors. Mystical authorities deal with deep human and spiritual thinking and essences. Understanding these authorities in the poems of this mystical poet can lead to a deeper understanding of spiritual experiences and the search for truth. Imaginary images are like a mirror of these experiences, they speed up the emotional feelings of the reader and help him understand the mystical images. Poetic images and benefiting from the capacities of imaginary images provide the power to express emotions and mystical states in a very attractive, stylish and pleasant way. Through simile, metaphor, metaphor and irony, the poet conveys deeper meanings to the readers, and this diversity in expression leads to deeper and more attractive concepts in the mind of the audience. Examining the mystical authorities of Hazin Lahiji by focusing on the images of imagination will clarify the relationship between aesthetic language and mystical emotions. With his linguistic art, Hazin has been able to present the mystical authorities in the form of vivid and expressive images to the listeners, which stimulate different insights and awaken a deep feeling in the reader. Examining this research can identify the images, metaphors, and allusions used by Hazin to express spiritual issues and sufferings and mystical experiences, and make the human and spiritual

dimension clearer in the works of this outstanding poet. The analysis of these mystical authorities in Hazin's poems will help to understand his influence in the formation of contemporary literary trends. Understanding the mystical and linguistic thinking of Lahiji, clarifies how it has influenced poets after him and how the works of this master poet of the Indian style have served as a source of inspiration in Persian literature. Hazin has used images of imagination, especially irony, as a powerful tool to express his thoughts and feelings. So, the combination of mystical authorities with imaginary images makes the sad works not only literary but also philosophical and spiritual. Because each of his verses opens a door to thinking and reflecting on the human position and the spiritual world and establishes a deep connection between the soul and the individual. Finally, it should be noted that Hazin has chosen irony to convey his meaning and thought, because his purpose of this choice is that the mind of the listener and reader will mix with his words and make a little deep thinking and mental effort to discover the secret of irony, and this is very beautiful and artistic.

تصویر آفرینی مقامات عرفانی در شعر حزین لاهیجی

حیدر علی دهمرده^۱ | سمیه تنها^۲

۱. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه زابل، سیستان و بلوچستان، ایران.

رایانامه: dr.h.a.dahmarde@uoz.ac.ir

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد، گروه زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه زابل، سیستان و بلوچستان، ایران.

رایانامه: farnyan66@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۴/۱۰ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۵/۵/۳۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۶/۱۸ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۷/۲ واژه‌های کلیدی: حزین لاهیجی، صور خیال، تصویر آفرینی، عرفان، مقامات عرفانی.	حزین لاهیجی، شاعر برجسته و عارف پاکدل قرن دوازدهم که کمتر کسی توانسته است به مقام قرب این شاعر عارف راه یابد. با این حال با غوص در دریای پهناور سخن و اندیشه تابناک وی و نیز برای دستیابی به گوهر یکتای دانش وی، نگارنده بر آن است تا با پیمودن راه کنکاش و پژوهش به بررسی مقامات عرفانی در شعرش با تمرکز بر صور خیال بپردازد و با کشف رابطه میان مقامات عرفانی با صور خیال زیبا آفرینی اشعار این شاعر گران قدر را هویدا سازد. نتیجه به دست آمده از این پژوهش، بیانگر آن است که وی در بیان مقامات عرفانی به مقام صبر توجه خاصی داشته است و در بررسی و تحلیل مقامات عرفانی در اشعار این شاعر با تمرکز بر صور خیال به خاطر عمق معنایی، توانایی انتقال احساسات و پیوستگی زبان و روح، تحلیل چالش‌های انسانی و همچنین تأثیرگذاری بر ادبیات معاصر است که از اهمیت بسزایی برخوردار است. وی برای انتقال معنی و اندیشه خویش کنایه را برگزیده که بیانگر طبع ظریف اوست و هدف وی از این انتخاب آن است که ذهن شنونده و خواننده با کلامش درآمیزد و برای کشف راز کنایه، ذهن تحریک شود و اصولاً کلام و سخن زمانی رنگ ادبی و هنری به خود می‌گیرد که تمام زیبایی عروس معنی را در نگاه اول به شنونده یا خواننده عرضه نکند؛ بلکه ذهن را درگیر و به فعالیت وادار کند.

استناد: دهمرده، حیدرعلی؛ و تنها، سمیه (۱۴۰۵). تصویر آفرینی مقامات عرفانی در شعر حزین لاهیجی. *مطالعات ادیان و عرفان تطبیقی*، ۱۰ (۲)،

DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2025.51753.1279>

۴۳۳-۴۶۵.

© نویسندگان. دهمرده، حیدرعلی؛ و تنها، سمیه

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

مقدمه

واژه عرفان واژه‌ای متأخر از واژه تصوف است؛ یعنی واژه تصوف در قرن دوم مطرح شد و در مقابل واژه عرفان در قرن چهارم به بعد به‌عنوان یک دانش مطرح شد. البته واژه عرف، یعرف یا عرفان و این نوع واژه‌ها هم در نصوص دینی ما و هم در زبان عربی وجود داشته است؛ ولی به‌عنوان یک مسلک، یک عقیده، یک مشی و یک دانش این اصطلاح از قرن چهارم به بعد مطرح شده است که افرادی مثل بوعلی سینا در مقامات‌العارفین از این واژه به‌صراحت یاد کرده‌اند؛ ولی قبل از آن واژه تصوف به کار می‌رفته است (خسروپناه، ۱، ص. ۱۳۹۱). شیخ محمدعلی حزین لاهیجی از بزرگ‌ترین ادبا و علمای قرن دوازدهم هجری است که در روز دوشنبه ۲۷ ربیع‌الاول ۱۱۰۳ در اصفهان دیده به جهان گشود. نامش محمد ملقب به محمدعلی و نام پدرش ابی‌طالب است. نسب او با شانزده واسطه به شیخ زاهد گیلانی عارف قرن ششم می‌رسد و خاندان وی همه اهل علم و فضیلت بوده‌اند. حزین در اصفهان متولد شده ولی چون پدرش از مردم لاهیجان بوده وی به لاهیجی شهرت داشته است. اگر چه گاهی او را به‌عنوان حزین اصفهانی نیز نوشته‌اند (لاهیجی، ۱۴۸، ص. ۱۳۷۵). حزین از همان آغاز کودکی به آموختن علم و دانش پرداخته و با علوم مختلفی از جمله منطق، علم حدیث، حساب و... آشنا شد (شفیعی کدکنی، ۹۷، ص. ۱۳۸۵). دیوان حزین لاهیجی، دریایی از معارف الهی، اندیشه‌های دینی و مذهبی وی است. او عارفی غمدیده و شاعری دردکشیده است و بدون شک مضامین بلند و ارزشمندی که در آثار حزین موج می‌زنند، از عمق وجود وی برخاسته است. عرفانش هم علمی و هم عملی است. حزین از عارف نمایان بیزار بوده و آنان را مورد انتقاد قرار می‌دهد و خالصانه از عدم وابستگی به غیر حق، دم می‌زنند. همچنین می‌توان به روشنفکری او اشاره کرد که در آن عرصه تعصب خیز، از ژرفنای جان به وحدت ادیان اعتقاد داشت. گویی مفاهیم عرفانی با جان و روح او پیوند خورده است. حزین، مفاهیم عارفانه را بسیار روان و ساده بیان کرده است (صعودی، ۱۳۹۳، ص ۲). با مطالعه شرح‌حال حزین درمی‌یابیم که او شاعری نیست که در گوشه‌ای دور از مسائل اجتماع به سر برد و فقط به وزن و قافیه بیندیشد؛ بلکه او عارفی مردمی و گوینده‌ای در صفحه سیاست روزگار خود است. دیوان حزین لاهیجی مشتمل بر دوازده هزار بیت که شامل قصیده، غزل، مثنوی، رباعی و... است (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵، ص. ۱۱۰).

این پژوهش که به بررسی مقامات عرفانی در شعر حزین لاهیجی با تمرکز بر صور خیال اختصاص یافته، ابتدا به معرفی و شناخت مقامات عرفانی در اشعار این شاعر پرداخته است. سپس مهارت او در خلق تصاویر خیالی مورد تحلیل قرار گرفته تا تصاویر، استعارات و کنایات خاصی که حزین برای بیان مسائل روحانی، رنج‌ها و تجربیات عرفانی به کار برده، شناسایی شوند. هدف نهایی آن است که ابعاد انسانی و جنبه‌های معنوی آثار این شاعر برجسته، روشن‌تر گردد.

بیان مسئله و سؤالات تحقیق

سالک از زمان ورود به عرصه سیروس‌سلوک عرفانی، باید منازل و مقام‌هایی را طی کند؛ زیرا که معرفت الهی و گام گذاشتن در راه سلوک و رسیدن به حق بدون طی کردن این منازل و مقامات امکان‌پذیر نخواهد بود و گام‌نهادن در این مراحل بستگی به تلاش و ریاضت سالک دارد. مقامات به‌گونه‌ای هستند که مرید با اختیار و با تهذیب نفس خویش و حتی با مجاهده سعی دارد منازل عرفانی را طی نماید و پس از طی کردن هر منزل، در منزل یا مقامی دیگر فرود می‌آید. مقصود از «مقام» مرتبه‌ای است از مراتب سلوک که با سعی و کوشش سالک برای او حاصل می‌گردد و دوام دارد و نابودی نمی‌پذیرد (کاشانی، ۱۳۸۱، ص. ۵۹). پس از اینکه سالک قدم در راه می‌گذارد و با اختیار خود شروع به طی کردن مقامات عرفانی می‌کند، این مقامات در او تثبیت می‌شود و سپس از جانب محبوب مورد لطف و عنایت قرار گرفته و در راه سلوک، منازل هفت‌گانه عرفان را به پایان رسانید؛ به حق متصل می‌گردد و در ذات پاک الهی مستغرق می‌شود (نصر، ۱۳۸۲، ص. ۲۳). حزین لاهیجی یکی از آخرین ستاره‌های درخشان سبک هندی است که سبک شاعری وی ترکیبی از سبک هندی و عراقی بوده و این کارش باعث گردیده تا ارزش شعر وی دوچندان گردد. وی در اشعارش با بهره‌گیری از آرایه‌های ادبی به طرح مباحث عرفانی پرداخته و حالات و مقامات عارفانه را با بیانی شیوا و دلنشین به تصویر کشیده است. دیوان شعرش، متشکل از قصاید، غزلیات، مثنوی‌ها، ترجیع‌بند و... است. در این پژوهش به علت اختلافی که در کتب صوفیه در مورد عدد حالات و مقامات عرفانی ذکر گردیده، مقامات مذکور از کتاب «اللمع فی تصوف» ابونصر سراج (متوفی ۳۷۸ ه.ق) هفت مقام: صبر، ورع، فقر، توبه، رضا، زهد، توکل (سراج، ۱۳۸۲، ص. ۱۵) را اساس کار قرار داده‌ایم. در وهله نخست به معرفی مختصری از مقامات عرفانی در شعر حزین پرداخته شده و سپس مهارت وی در تصویرآفرینی با استفاده از تصاویر خیالی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. بنا بر آنچه بیان گردید، پرسش‌ها و فرضیه‌های این پژوهش بدین قرار است:

- ۱- کاربرد زیباآفرینی صور خیال در مقامات عرفانی حزین لاهیجی به چه صورت است؟
- ۲- ضرورت بررسی مقامات عرفانی در شعر حزین لاهیجی با تمرکز بر صور خیال چیست؟
- ۳- کدامیک از صورتهای خیالی در مقامات حزین لاهیجی از نمود آشکارتری برخوردار است؟

اهداف و ضرورت تحقیق

- معرفی مقامات عرفانی در شعر حزین لاهیجی
- شناخت صور خیال و زیباآفرینی آن در مقامات عرفانی حزین لاهیجی
- بررسی مقامات عرفانی با تمرکز بر صور خیال در شعر حزین لاهیجی

روش تحقیق

در پژوهش پیش‌رو نگارنده با روش توصیفی - تحلیلی به بررسی مقامات عرفانی با تمرکز بر صور خیال در شعر حزین لاهیجی پرداخته تا مهارت وی را در رابطه با پیوند میان صور خیال با مقامات عرفانی، برای مخاطب هویدا سازد.

پیشینه تحقیق

- در زمینه آثار و تألیفات حزین لاهیجی تا کنون مقالات و منابع گوناگونی در زمینه‌های اخلاقی، عرفانی و... تألیف گردیده است از جمله مقالات ذیل:
- محمدی دهرسوی، اشرف، (۱۳۹۴)، در پایان‌نامه‌ای با عنوان «تحلیل سبک‌شناسی شعر حزین لاهیجی» به بررسی رویکردهای سبکی شاعر پرداخته است.
 - رهگذر مسعود، (۱۳۹۳)، در پایان‌نامه‌ای تحت عنوان «تحلیل و بررسی محتوایی غزلیات حزین لاهیجی» به بررسی موضوعات توحیدی و عرفانی در غزلیات وی پرداخته است.
 - سعودی، مرضیه، (۱۳۹۳)، در پایان‌نامه‌ای با عنوان «بررسی بن‌مایه‌های غنایی و عرفانی در دیوان حزین لاهیجی» به تحلیل عرفان و تصوف در غزل‌های او پرداخته است.
 - رضائی‌نژاد، محبوه، (۱۳۸۸)، در پایان‌نامه‌ای با عنوان «صور خیال در شعر حزین لاهیجی» به بررسی صور خیال در شعر وی پرداخته است.
 - دبیران، حکیمه، (۱۳۸۲)، در مقاله‌ای با عنوان «لطایف تعبیرات عرفانی» به بررسی حقایق و لطایف عرفانی در آثار وی پرداخته است.

- فقیهی، حسین، (۱۳۸۰)، در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل ادبی و عرفانی اشعار حزین لاهیجی» به بررسی اشعار وی در زمینه ادبی و عرفانی پرداخته است.

هرچند درباره آثار این عارف بزرگ تألیفات متعددی صورت گرفته است؛ اما در زمینه تصویرآفرینی صورت‌های خیالی با مقامات عرفانی در شعر وی پژوهشی صورت نگرفته است؛ از این رو این مقاله پژوهشی بکر و نوین است.

۱- بحث و بررسی

۱-۱. حزین و مقامات عرفانی

حزین لاهیجی، از شاعران اواخر عصر صفوی و آخرین شعله پر تلاؤ یک جریان و سبک شعری در تاریخ فرهنگ ماست (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۰، ص. ۱۰۸). شعر حزین در میان شاعران سبک هندی بیش از دیگر شاعران رنگ تصوف دارد و از تعبیرات عرفانی که خاصه اهل عرفان است؛ فراوان در شعر وی یافت می‌شود و بدون تردید طرز فکر و شیوه زندگی وی کاملاً عارفانه بوده است (قانع تنوی، ۱۹۷۵، ص. ۱۹۸). معنای مقام «توقف سالک در پیشگاه حق» است در انجام مجاهدت‌ها، عبادت‌ها و ریاضت‌ها و همچنین بریدن از خلق و پیوستن به حق (سراج طوسی، ۱۳۸۲، ص. ۹۵). مقامات عرفانی در شعر حزین لاهیجی شامل هفت مقام است که از نظر کاربرد به ترتیب از بیشترین به کمترین عبارت‌اند از: مقام صبر، ورع، فقر، توبه، رضا، زهد و توکل. این شاعر برجسته با بهره‌گیری از تصویرسازی‌های هنری و شاعرانه توانسته مضامین عرفانی را به شکلی پرجاذبه و تأثیرگذار در اشعار خود بگنجانند. استفاده از ابزارهای ادبی همچون تشبیه، استعاره، مجاز و کنایه، انتقال معانی ژرف‌تر به مخاطب را امکان‌پذیر ساخته است؛ امری که به تأمل و ارتباط عمیق‌تر خواننده با مفاهیم شعری منجر می‌شود. بررسی مقامات عرفانی در آثار حزین لاهیجی، با تمرکز بر ظرفیت‌های صور خیال، نشان‌دهنده ارتباط تنگاتنگ میان زیبایی زبان شعر و بیان عواطف عرفانی است. در این راستا، ابتدا تعریف کوتاهی از مقامات عرفانی وی ارائه شده و سپس شیوه‌های استفاده از صور خیال در طرح این مقامات همراه با نمونه‌هایی مورد تحلیل قرار گرفته است تا جنبه‌های مختلف این ارتباط بهتر آشکار شود.

۱-۱-۱. مقام صبر

صبر به معنای شکیبایی و بردباری است و در اصطلاح، تحمل بلا و ترک شکایت از آن‌ها (انصاریان، ۱۳۸۶: ۲۷)؛ بنابراین باید خاطر نشان کرد که مقام صبر در شعر حزین لاهیجی از موضوعات

اصلی و مهم اشعار اوست. این مقام در اشعار حزین به عنوان یک فضیلت اخلاقی و روحانی مورد توجه است. او صبر را به عنوان یک نقطه اساسی در زندگی انسانی و همچنین در مواجهه با مشکلات و بحران‌ها دانسته است. در تحلیل کلی از مقام صبر در اشعار لاهیجی باید اشاره کرد که صبر نه تنها به عنوان انتظار و متحمل کننده سختی‌ها و رنج‌هاست بلکه یک نیروی معنوی و شکیبایی در مقابل مصائب زندگی است. حزین با استفاده از زبان نیرومند شاعرانه خویش و نیز تصویرسازی‌های زیبا، اهمیت این فضیلت را به خوبی منتقل کرده است.

۲-۱-۱. تشبیه

حزین، صبر، تحمل و رنج دوری خویش از معشوق را با تصاویری نادر و شکیل ترسیم می‌کند. او این حالت در تصاویری همچون: عقیق، کوه، عیار و... به نمایش می‌گذارد. در حقیقت قصد شاعر از همراه کردن این مقام با این تصاویر نشان دادن صبر محکم و استوار اوست.

عقیق صبر، زبانم به کام حسرت سوخت مکیدن لب لعل تو، آرزوست مرا

(حزین لاهیجی، ۱۳۸۴: ۱۹۹/۱۴)

این بیت تصویرگر حالتی پر از اشتیاق و غم و حسرت است. «عقیق صبر» نماد استقامت و تحمل است اما این صبر مرزی دارد و در مقابل آرزوهای برآورده نشده، به پایان می‌رسد. «زبانم به کام حسرت سوخت» نشان می‌دهد که شدت حسرت و آرزو، زبان فرد را سوزانده و خاموش کرده، یعنی فرد دیگر حتی قدرت سخن گفتن ندارد و درونش در حسرت و اندوه غوطه‌ور است. «مکیدن لب لعل تو آرزوست مرا»، نماد شهوت و آرزوی عمیق است که در خواب و خیال فرد، دست‌نیافتنی‌ترین آرزویش است.

نمونه‌های دیگر: عقیق صبر ۱۹۹/۱۴ - ۲۲۳/۳ خانه صبر و تخیل - ۲۷۳/۱۹ پیراهن صبر - ۳۰۵/۱ کوه صبر و تحمل - ۳۰۵/۱۵ کوه صبرم - ۳۰۸/۳ تشبیه صبر به سپند - ۳۱۳/۳ سر رشته صبرم - ۳۵۳/۸ پیراهن صبرم - ۴۵۵/۱ صبر کوه بنیادم - ۴۶۳/۱۱ اساس صبر - ۴۷۹/۲ شیشه صبرم - ۵۰۲/۵ عیار کامل صبرم - ۵۰۸/۳ جان صبر و آرامم - ۵۶۷/۶ جامه صبر - ۵۷۲/۱۳ ای سپند شکیبا - ۶۰۳/۶ متاع صبر - ۶۱۸/۱۰ سنگ مینای شکیبایی.

۳-۱-۱. استعاره

در ساختار این مضمون عرفانی با استعاره، اعضای بدن و ملائمت انسانی با مضامین همراه گشته‌اند تا مقاصد موردنظر شاعر برای تصویرآفرینی را به‌خوبی مهیا سازند. مقصود اصلی حزین در تصویرسازی با اعضای بدن و ملائمت، پاکیزه ساختن وجود آدمی از گناهان دنیوی است.

صبر تاب نگاه تلخ نداشت ناجوانمرد، از عتاب گریخت

(حزین لاهیجی، ۱۳۸۴: ۲۷۵/۸)

همانند این تصویر استعاری که در آن شاعر تحمل نگاه تلخ نداشتن که از ملائمت انسانی بوده را به صبر نسبت داده است. این بیت به‌وضوح ابراز خشم و ناراحتی را نشان می‌دهد. واژه‌ها و عبارات به‌کاررفته در این بیت حامل تصاویری از ضعف و ناتوانی در مقابل سختی‌ها هستند. صبر به‌عنوان انسانی فرض شده که در مواجهه با ناملایمات و تلخی‌ها، از پای می‌افتد. کلمه «نگاه تلخ» می‌تواند به معنای انتقاد، سرزنش یا زمان‌هایی باشد که دل کسی به‌خاطر تلخی‌های زندگی شکسته است. واژه «ناجوانمرد» توقع وفاداری و شجاعت را از شخصی که صبر را از دست می‌دهد، نشان می‌دهد. عبارت «از عتاب گریخت»، نشانه ضعف شخصیت و عدم توانایی در روبروشدن با واقعیت‌های تلخ زندگی است. نمونه‌های دیگر: ۱۰۲/۲۱ تشبیه شکیب به انسان- ۱۳۰/۱۴ از صبر قوی‌پنجه تحمل- ۱۵۶/۱۲ لافزدن صبر- ۱۷۴/۱۳ صبر گریزپا- ۱۷۶/۴ تشبیه صبر به مرکب- ۱۹۷/۱۱ دل صبور- ۲۴۸/۶ صبر شتابنده - ۲۷۵/۸ نگاه تلخ صبر - ۲۶۷/۱ ای دل شکیب - ۳۵۳/۸ سیمین‌تنان- ۳۵۹/۱۵ سرو روان- ۴۰۴/۸ صبر عنان بریده- ۴۱۱/۸ ای صبر برخیز- ۴۲۴/۱۲ سروناز- ۴۵۶/۱ مژگان سیه تاب- ۴۷۱/۱۸ ای تغافل پیشه- ۵۰۴/۱۰ دست بی‌صبر- ۵۴۲/۱ صبر گوشه‌گیر- ۵۹۶/۱۵ صبر بینوا- ۶۱۲/۱۲ ای صبر گران تمکین- ۶۲۳/۶ دل ناشکیب و بی‌قرار- ۷۸۲/۴ خارایی کردن دل صبور

۴-۱-۱. کنایه

تصاویر کنایه‌ای که با مقام صبر ایجاد شده‌اند، بسیار ساده و قابل‌فهم هستند و شاعر در آنها بی‌شکویی خویش را در دیدار با معشوق بسیار زیبا و رؤیایی به تصویر کشیده است.

تافته بر محلم، پرتو صحرای عشق برده شکیب از دلم، چشم غزالان او

(حزین لاهیجی، ۱۳۸۴: ۱۰۲/۲۱)

همانند تصویر فوق که شاعر لحظه دیدار با معشوق را به تصویر کشیده و در آن «شکیب از دل‌بردن» کنایه از بی‌قراری کردن است. در این بیت، شاعر به تصویرسازی در خصوص عشق و

احساساتش پرداخته است. واژه «تافته» نشان‌دهنده حالتی خاص و نادر از وجود شاعر است. «محمل» و «پرتو صحرای عشق» به معنای سفر و جستجوی عشق و زیبایی است. «برده شکیب از دلم» به معنی تسلط عشق بر دل و احساس شاعر گویای جدایی و یا کنش‌های عاشقانه است. «چشم غزلان او» تصویری زیبا از جذابیت معشوق را به تصویر می‌کشد و نشان‌دهنده زیبایی و خاص بودن آن چشم‌هاست. شاعر در این بیت به جستجوی زیبایی و عشق می‌پردازد و احساساتی عمیق را از طریق تصاویری غنی و شاعرانه به ما منتقل می‌کند. این بیت به‌خوبی نشان می‌دهد که حزین چگونه می‌تواند با استفاده از تصاویر و واژه‌های انتخابی خود، احساسی عمیق و واقعی درباره عشق و زیبایی را به وضعیتی تبدیل کند که خواننده را به تفکر و تأمل وادارد.

نمونه‌های دیگر: ۵۱/۳ حوصله صبر و قرار را بردن- ۵۸/۱ دامن صبر افشاندن- ۷۲/۱۴ صبر و قناعت از دست‌دادن- ۷۷/۱ کار دست‌دادن صبر و خرد- ۸۶/۴ صبر از دل‌بردن- ۱۰۲/۲۱ صبر از دل‌بردن- ۱۰۹/۶ شکیبایی کردن- ۱۱۴/۱۲ بی‌صبری در جدایی- ۱۳۰/۱۴ ناصبوری کردن- ۱۴۱/۱۲ صبر پیشه کردن- ۱۵۶/۱۲ لاف زدن دل مغرور از بی‌صبری- ۱۷۵/۵ شکیبایی کردن دل- ۱۷۵/۱۴ دامن صبر از دست‌دادن- ۱۹۳/۱۳ درد به درمان رسیدن- ۱۹۷/۱۱ دل‌های از جا رفته- ۱۹۹/۱۴ زبان به کام حسرت- ۲۲۱/۱۷ بی‌قراری کردن- ۲۲۳/۵ شکیبایی کردن- ۲۴۶/۱۴ صبر از دست‌دادن- ۲۶۲/۱۵ گوشه عزلت گزیدن- ۲۶۷/۱ چشم شکیبایی داشتن- ۲۷۳/۱۹ پیرهن صبر قبا کردن- ۲۷۵/۸ نگاه تلخ داشتن- ۳۰۵/۱۵ بر باد رفتن- ۳۱۳/۳ سر رشته صبر از دست‌دادن- ۳۵۳/۸ پیرهن صبوری قبا کردن- ۳۵۹/۱۵ صبر بیهوده داشتن- ۳۶۴/۵ شکیبایی کردن- ۳۷۰/۱۳ صبوری کردن- ۳۸۳/۶ بی‌قراری کردن- ۴۱۱/۸ به خون نشاندن- ۴۲۱/۷ صبر از دست‌دادن- ۴۲۴/۱۲ صبر و قرار بر باد دادن- ۴۵۵/۱ صبوری کردن- ۴۵۶/۱ لب تشنه تیغ بودن- ۴۵۶/۱۶ گوش به حرف دادن- ۴۶۳/۱۱ بر سر قرار بودن- ۴۶۳/۱۱ سر رفتن- ۴۷۵/۳ کار از صبوری گذاشتن- ۴۷۹/۲ بی‌تابی کردن دل- ۵۰۴/۱۰ فارغ شدن صبر- ۵۰۹/۱۹ دوری کشیدن- ۵۴۲/۱ گوشه گرفتن- ۵۵۳/۱۲ گریبان دریدن- ۵۶۷/۱ جامه قبا کردن- ۵۷۰/۷ صبوری کردن- ۵۷۲/۱۳ از جگر دود برخاستن- ۵۸۷/۱۵ تاراج کردن صبر- ۵۹۴/۱۲ جگر خون کردن- ۵۹۴/۱۲ دیده به خاک افشاندن- ۵۹۶/۱۵ بی‌قراری کردن- ۶۰۳/۶ عاری شدن صبر- ۶۱۸/۴ شکیبایی کردن دل- ۶۱۸/۱۱ پای زیر تیغ افشردن- ۶۲۳/۶ صبوری نکردن دل- ۶۳۴/۱۸ نا شکیبایی کردن- ۶۹۶/۸ بی‌طاقتی کردن- ۶۹۶/۱۴ رخت دل بیرون کشیدن- ۶۹۶/۱۵ نا صبوری کردن دل- ۷۸۰/۱۵ از حوصله صبر بیرون رفتن- ۷۸۲/۴ خارایی کردن دل صبور

۵-۱-۱. مجاز

حزین در ساخت مقام صبر با مجاز، بیشتر از علاقه کلیت استفاده کرده که این نوع تصاویر اغلب با ترس و دلهره شاعر همراه است.

مباد از ناله‌ات، مهر از لب فریاد بردارم گریبان می‌درد صبر مرا، این شیون ای قمری
(حزین لاهیجی، ۱۳۸۴: ۵۵۳/۱۲)

علاوه بر وجود مجاز در بیت، آوردن لب در معنای دهان (مجاز به علاقه کلیت / ذکر جز و اراده کل)، شاعر از تصاویر شکیل تشبیه و استعاره نیز برای زیبا جلوه‌دادن صبر بهره برده است. «مباد از ناله‌ات، مهر از لب فریاد بردارم» در این بخش، شاعر اشاره به تأثیر ناله معشوق دارد. «مباد» به معنای «مرو» یا «نباشد» است که نشان‌دهنده نگرانی شاعر از تأثیر ناله معشوق بر خود است. «گریبان می‌درد صبر مرا» این عبارت نیز نشان‌دهنده کشش و فشار بر صبر شاعر است. «این شیون ای قمری» واژه «شیون» به معنای گریه و ناله است، و «قمری» به صورت استعاره‌ای به معشوق اطلاق می‌شود که نشان‌دهنده زیبایی و نجابت اوست. در کل، این بیت به احساسات عمیق و تناقض‌های عاطفی اشاره دارد.

نمونه‌های دیگر: واژه لب در معنای دهان در ابیات ۲۴۶/۱۴- ۴۲۴/۱۲- ۴۵۶/۱۶- ۵۱۷/۸

۲-۱. مقام ورع

ورع و پارسایی، اخلاص در عمل یا به عبارتی، خالص شدن اعمال از گناهان و ترک محرمات و نیز انجام واجبات است (مجلسی، ۱۳۶۲، ص. ۲۰۴). این مقام از مقامات کلیدی در شعر حزین است که نشان‌دهنده زندگی اخلاقی و معنوی این شاعر عارف است. «ورع» که به معنای احتیاط و دوری از گناه و ناپسندی‌ها بوده در اشعار حزین به فراوانی قابل مشاهده است. این مقام از طریق عرفان و تصوف تأثیر بسیار زیادی در اشعار حزین داشته است و تأکید و اهمیت آن را بر تقوا، خویشنداری و همچنین پاک‌نیتی به وضوح در شعرش می‌توان دید. حزین در اشعار خویش به دنبال تفحص ورع و اخلاق نیکو است. وی با بهره‌مندی از این مضمون عرفانی خواننده را به تفکر درباره خویش و ارتباط او با خداوند دعوت کرده است.

۱-۲-۱. تشبیه

شاعر در تصویرآفرینی مقام ورع، بین مشبه و مشبه به نزدیکی و قرابت ایجاد کرده و ورع که پاک و طاهر بودن فرد باایمان است را با تصاویری چون دامن، سجاده، دلق و... همراه نموده و تصاویری زیبا از این مقام به نمایش گذاشته است.

زاهد، نماز بی ره تقوی درست نیست سجاده ورع به شط باده آب کش

(حزین لاهیجی، ۱۳۸۴: ۱۱۸/۶)

شاعر در تصویر فوق، عبادت پارسایی را با شراب به تصویر کشیده است. در حقیقت این تصویر طعنی بر زاهدان ریایی است و هدف او از همراهی ورع با دلق، دامن سجاده و... تأکیدی بر پاک‌سازی روح و روان زاهد از آلودگی‌های دنیایی و صاف و زلال ساختن باطن اوست. حزین در این‌گونه اشعار به انتقاد از زاهدان پرداخته که بدون پرهیزگاری و تقوا فقط به ظواهر دین پایبند هستند، فقط به انجام عبادات ظاهری مثل نماز اهمیت می‌دهند و از اصل و جوهر تقوا غافل‌اند. به طور خاص، «سجاده ورع» به معنای زهد و پرهیزگاری است و «به شط باده آب کش» به تصویر سجاده‌ای اشاره دارد که در دریا (جوی آب) پخش می‌شود و به همین دلیل ناچیز و بی‌ارزش می‌شود. تعبیر «نماز بی ره تقوا درست نیست» تأکید می‌کند که انجام عبادات بدون نیت و تقوا اهمیتی ندارد.

نمونه‌های دیگر: ۷۵/۹ دلق تقوا-۱۰۰/۲۲ صافی ورع-۱۱۸/۶ سجاده ورع-۱۷۸/۱۳ خرقة پارسایی-۱۳۱/۱۵ - ۲۵۲/۱۱ ردای تقوا-۲۸۶/۱۳ سرزمین تقوا-۳۷۶/۱ تشبیه ابروی زاه به محراب-۴۰۸/۲ تشبیه پرهیزگاری به می-۴۵۷/۱۵ سجاده ورع-۴۵۸/۳ دلق ورع-۵۱۸/۳ شمع تقوا-۵۶۸/۱۷ زنگ تقوا-۶۳۲/۸ شاهد تقوا-۶۴۵/۱۳

۱-۲-۲. استعاره

حزین در تصویرآفرینی مقام ورع با استعاره، بیشتر از روش احتیاط به عمل به پند و اندرز پرداخته است.

آن دل که به تقوا و ورع شیخ حرم بود در دور نگاه تو، صنم خانه‌نشین است

(حزین لاهیجی، ۱۳۸۴: ۲۸۹/۱۱)

همانند بیت فوق که شاعر ایمان و تقوای خود را به تصویر کشیده و اعتقاد دارد دلی که در آن تقوا و ورع نباشد جایگاهی برای غیر حق می‌شود. بیت با بیان «آن دل که به تقوا و ورع» شروع می‌شود که نشان‌دهنده ویژگی‌های اخلاقی و روحانی بالای شخص است. عبارت «شیخ حرم» نشان‌دهنده مقام و عظمت این فرد در جامعه مذهبی است. در اینجا «صنم» به معنای معشوق یا

محبوب است که قلب شیخ به‌سوی او کشیده می‌شود، هرچند که او در مکان و مقام بلندی قرار دارد. در نهایت، شاعر با این بیان عمق عاشقانه را در کنار مقامات مذهبی به تصویر می‌کشد و به‌نوعی به شکاف بین دنیا و آخرت اشاره می‌کند.

نمونه‌های دیگر: ۷۵/۹ ناز پارسایی-۸۵/۷ دامن پارسایی- ۷۶/۳ پای تقوا-۱۱۲/۱۶ دامن تقوا-۱۳۱/۱۵ نفس پارسای گنه‌کار-۲۵۲/۱۱ نرگس می‌گسار-۲۱۸/۹ جبین پارسایی-۲۵۷/۶ مغ بچه-۲۸۹/۱۱ تشبیه دل به شیخ-۳۹۳/۲ لاله عذاران-۴۵۸/۱۵ خوب رویان شهر-۵۱۰/۷ دامن ورع-۶۳۲/۸ شاهد تقوا-۸۰۱/۵ دامن تقوا-۸۰۱/۵ روی گلگون ورع

۳-۲-۱. کنایه

حزین در آفرینش تصاویر کنایه‌ای با «ورع» آن را با جامه‌ای از طعن و کنایه پوشانده و زاهدان را پایبند پارسایی‌شان نمی‌داند.

شهد و سم آمیختی، صاف ورع ریختی بیهوده معجون مکن، مدحت و ذم داشتن
(حزین لاهیجی، ۱۳۸۴: ۱۰۰/۲۲)

به‌مانند تصویر این کنایه که در آن «صاف ورع ریختن» کنایه از پاکیزه بودن تقوا است. تعبیر «شهد و سم آمیختن» نشان‌دهنده ترکیب خوبی و بدی است. در واقع، می‌توان اشاره کرد که زندگی انسان‌ها همواره آمیخته‌ای از خیر و شر است. «صاف ورع ریختن» به این معناست که ورع می‌تواند وضوح و روشنی در زندگی فرد ایجاد کند و انسان را از گناهان و خطاها دور کند. «بیهوده معجون مکن» این عبارت به این معناست که فرد باید از درهم آمیختن صفات و اخلاق نادرست خودداری کند. «مدحت و ذم داشتن» در این جا به دوگانگی در رفتار انسان‌ها و تمایل به مدح و ذم دیگران اشاره دارد. حزین در اینجا به عمق پیچیدگی‌های انسانی پرداخته و مخاطب را به تأمل در رفتارها و انتخاب‌هایش ترغیب می‌کند.

نمونه‌های دیگر: ۴۹/۹ پارسا دل- ۷۵/۹ به شط باده کشیدن-۸۵/۷ مستی از چشم انداختن- ۱۰۰/۲۲ صاف ورع ریختن- ۱۱۲/۱۶ دامن تقوا تر کردن-۱۱۸/۶ سجاده ورع آب کشیدن-۱۲۰/۸ ره تازه سر کردن- ۱۳۱/۱۵ دنیا به کام بودن-۱۷۳/۱ در کام ریختن-۱۷۸/۱۳ رهن چیزی کردن-۱۸۵/۱ تقوا به آب شستن- ۱۹۰/۱۲ حریف کسی بودن-۲۰۴/۲ رهن باده کردن-۲۰۶/۱۸ به باد دادن تقوا-۲۱۷/۱۸ گوش به چیزی سپردن- ۲۱۸/۹ پیشانی به خاک مالیدن-۲۲۰/۱ آبرو فروختن-۲۲۱/۴ به می آلوده کردن-۲۳۲/۸- ۲۴۰/۱۳ رهن باده ککردن-۲۴۰/۱۸ چهره سرخ کردن-۲۵۷/۶ سر حلقه دین بودن-۲۶۲/۱۹ از همه در رانده- ۲۸۶/۱۳- ۳۰۳/۱۲ لقمه چون دندان برون کشیدن- ۳۱۳/۶ به باده پاک کردن-۳۱۵/۱۵ رگ خواب به دست آوردن-

۳۴۵/۱۵ دلق به می آلوده کردن-۳۴۷/۱۵ ز جا شدن-۳۴۹/۲ به سلامت برخاستن-۳۵۰/۱۶ داغ دیدن-۳۶۸/۸ پاس حجاب داشتن-۳۷۴/۱۱ از بیم مردن-۳۷۶/۱۷ مینا می از خرقه در آوردن-۳۸۰/۱۱ سر از تقوا بیرون آوردن-۳۸۵/۹ دماغ از بو تر شدن-۳۸۵/۱۰ ره زدن رگ-۳۹۲/۸ خود سری کردن-۳۹۳/۲ داغ به دل داشتن-۴۰۶/۱۳ از خرقه بیرون کشیدن-۴۴۶/۱۱ ترک کتقوا کردن-۴۵۷/۱۵ سجاده ورع تر کردن-۴۵۸/۳ دلق ورع تر کرن-۴۶۳/۶ به کار خود مشغول شدن-۴۶۸/۶ بزم تقوا کردن-۵۱۰/۷ دامان ورع شستن-۵۱۰/۷ جگر خون کردن-۵۱۰/۷ مژه توفان کردن-۵۱۸/۳ آستین فشاندن-۵۱۹/۴ از جا رفتن-۵۶۸/۱۷ زنگ تقوا از دل زدودن-۶۳۲/۸ در جوش بودن غم-۶۹۸/۱ دامان گرفتن-۷۵۷/۱۹ عماد ایمان بودن-۸۰۱/۵ دین به افسون بردن-۸۰۱/۶ دامان تقوا تر ساختن.

۴-۲-۱. مجاز

حزین برای تصویرآفرینی با مقام ورع از گوهر مجاز مرسل استفاده کرده است.

زهد و تقوا به در آید سر، از خرقه من کفر زلفی به کفم آمده، ایمان آرید

(حزین لاهیجی، ۱۳۸۴: ۳۸۰/۱۱)

شاعر در این بیت تصویری از ایمان خود را به نمایش گذاشته و در آن از واژه کف به جای دست استفاده کرده است. در این بیت، شاعر به موضوع زهد و تقوا اشاره می‌کند و عبارت «زهد و تقوا به در آید سر، از خرقه من» نشان‌دهنده آن است که شاعر از افرادی که به زهد و تقوا اهمیت می‌دهند، می‌خواهد که این ویژگی‌ها را از ظواهر و ظرافت‌های دینی (خرقه) فراتر برده و به عمق واقعی ایمان برسند و عبارت «کفر زلفی به کفم آمده، ایمان آرید» نشان‌دهنده تضاد بین زیبایی ظاهری و حقیقت معنوی است. زلف در این بیت می‌تواند به زیبایی‌های دنیوی یا محبت‌های دنیوی اشاره کند که ممکن است همراه‌کننده باشند. این بیت به مخاطبین این پیام را می‌دهد که فاصله بین ظواهر و باطن را درک کنند و زهد و تقوا را در رفتار و کردار خود محقق سازند.

نمونه‌های دیگر: ۸۵/۷- ۲۲۰/۱۶- ۲۲۱/۴- ۲۴۹/۹- ۲۵۷/۶- ۲۷۵/۱۶- ۲۸۷/۱۸- ۳۱۳/۶- ۳۱۸/۱۲-

۳۴۵/۱۵- ۳۴۷/۱۵- ۳۵۰/۱۶- ۳۶۸/۸- ۳۸۰/۱۱- ۳۸۵/۱۰- ۴۸۶/۱۵- ۵۱۹/۴- ۶۹۸/۱- ۷۳۴/۷- ۷۳۴/۸-

۴-۱. مقام فقر

«فقر» در معنای بی‌نیازی از غیر حق و نیازمند به او است. در حقیقت سالک در تمامی لحظات زندگی خود را محتاج به حق ببیند، چه بسا که بزرگ‌ترین افتخار اوست (محدث قمی، ۱۳۸۰: ۳۷۸). مقام فقر در اشعار این شاعر پاکدل از جمله مفاهیم عمیق و پرمعناست که به طور ویژه و خاص در ادبیات عرفانی و اسلامی به آن پرداخته شده است. «فقر» در معنای عرفانی آن یعنی عدم وابستگی

به دنیا و مادیات دنیوی و همچنین نیازمند به غنی مطلق و واقعی یعنی پروردگار جهانیان است. در اشعار حزین این مقام نیز به وفور قابل مشاهده است. فقر در اشعار حزین به صورت های گوناگونی دیده می شود از آن جمله فقر به عنوان غنای روحی است که حزین در اشعارش به بیان این امر پرداخته است و در آن فقر به معنای نداشتن مال و ثروت نیست؛ بلکه به معنای غنی بودن از نظر روحی و معنوی است. حزین لاهیجی بارها در اشعارش سعی بر آن داشته تا با دعوت به زهد و قناعت، مخاطبان را به سوی زندگی ساده و به دور از هر گونه تجملی راهنمایی کند.

۱-۳-۱. تشبیه

در تصویرسازی مقام فقر با تشبیه، شاعر آن را چون شاهد زیباروی، مُلک پادشاهی یا نافه و... تشبیه کرده است. او در تمام این ابیات فقر و نیازمندی بنده و غنای معبود خویش را با تصاویری دلنشین و خوش به تصویر می کشد.

خداداده است در کیش طریقت شیوه فقرم من از کتم عدم چون نافه دارم خرقه پوشی را
(حزین لاهیجی، ۱۳۸۴: ۲۱۸/۱۶)

در این بیت نیز شاعر فقر را کسوت و دولت خدادادی می داند و خرقه پوشی خود را در تصویر نافه ای به نمایش می گذارد. این بیت، عمیقاً به موضوعاتی چون فقر، معنویت و تعلق به خداوند پرداخته است. عبارت «خداداده است» نشان دهنده این است که هر چه وجود دارد، لطف و کرم الهی است و برکت خاصی از جانب خداوند در آن نهفته است و در عبارت «کیش طریقت، شیوه فقرم» طریقت به معنای مسیر عرفانی و معنوی است و فقر را نیز به عنوان شیوه و حالت خود انتخاب کرده است. «من از کتم عدم، چون نافه دارم» این عبارت هم به اصل وجود اشاره می کند که شاعر خود را از «کتم عدم» یا وجود پیشین می داند که از هیچ، به وجود آمده است و «نافه دارم» به دارایی معنوی و آگاهی او اشاره دارد. «خرقه» در عرفان به پوششی اشاره دارد که عارفان و درویشان بر تن می کنند. به طور کلی، این بیت بازتابی از وضعیتی متضاد است: ظاهری فقیر که در حقیقت به غنای روحانی و معنوی می پردازد. شاعر با این دیدگاه، به احترام و ارادت به محبت الهی می پردازد و فرازی عمیق از مفهوم فقر در طریقت را بررسی می کند.

نمونه های دیگر: ۶۳/۱۳ بساط فقر- ۷۶/۱۵ دولت گدایی - ۱۰۰/۹ تشبیه دست به صدف- ۱۲۱/۱۱ تشبیه دهان به صدف- ۱۲۷/۹ شاهد زیبای فقر- ۱۷۸/۱ جمشید جهان نمای فقر- ۲۰۳/۱ سلطنت در بدری- ۲۱۸/۱۶ نافه فقر- ۳۱۵/۳ موج فقر- ۳۲۰/۱۷ تشبیه دست به ابر- ۳۴۷/۴ دولت درویش- ۳۵۳/۲ تشبیه فقر به شکوه

جم-۴۷۶/۱۰ نهال غم-۵۱۷/۸ ملک فقر-۵۲۶/۵ تشبیه کاسه به چشم-۶۰۶/۱۰ لاله فقر-۶۲۴/۲۱ تشبیه دهان به صدف-۷۶۷/۲۱ دولت فقر

۲-۳-۱. استعاره

تصاویر ساخته شده استعاری از مقام فقر اندک است با این وجود شاعر افتخار خود را از این مقام عرفانی که خداوند به او بخشیده، ساده و دل‌نشین بیان می‌کند و همگان را نیازمند نگاه پروردگار می‌داند.

دریا، گدای دست گهربارت از کرم
پیش کف تو، ابر عرق‌ریز از حیا
(حزین لاهیجی، ۱۳۸۴: ۶۴/۱۰)

این بیت تصویر زیبایی در توصیف مراتب عشق و معرفت است. در اینجا، شاعر به تصویر دریا و گدا به عنوان نمادهایی از محبت و قربانی شدن پرداخته است. واژه استعاری «دریا» در این بیت نماد وسعت و عمق احساسات و نعمت‌هاست و «گدای دست گهربارت» نشان‌دهنده‌ای از عطا و بخشش است. شاعر به‌نوعی بیان می‌کند که محبت و کرم تو، همچون دریا، بی‌پایان است و گدا (عاشق) از این دریا بهره می‌برد. «ابر عرق‌ریز از حیا» نیز به این معنا دلالت دارد که حیا و شرم در برابر عظمت و بزرگی معشوق، به‌گونه‌ای احساس می‌شود که ابر عرق می‌ریزد؛ این بیت به‌طور کلی تحلیلی عمیق از عشق و عواطف انسانی را ارائه می‌دهد و به زیبایی جنبه‌های مختلف عشق و محبت را به تصویر می‌کشد.

نمونه‌های دیگر: ۶۴/۱۰ تشبیه دریا به گدا-۱۲۷/۹ شاهد زیباروی فقر-۱۹۶/۱۰ بازار قلابی استعاره از دنیا-۴۱۵/۸ تشبیه طره به انسان فقیر-۵۱۸/۱۵ تشبیه دل به گدای خرابات-۵۲۶/۵ شیرین دهان استعاره از معشوق

۴-۳-۱. کنایه

حزین در اکثر تصاویری که از مقام فقر با کنایه ایجاد کرده است، آن را با جامه آسودگی آراسته است. او فقر خود را چون دولتی می‌بیند که هرگز زوالی در آن نیست و همیشه در سایه این دولت با حشمت و شوکت به سر خواهد برد.

فقر شب هستی، چو گدا در بدرم داشت
آسوده به جایی شدم امروز که دانی
(حزین لاهیجی، ۱۳۸۴: ۵۵۶/۲۱)

در عبارت «فقر شب هستی» واژه «فقر» به معنای نداشتن و کمبود است و «شب» نیز نمایشگر تاریکی و ناشناختگی می‌باشد. این ترکیب به احساس فقدان و ناپایداری در زندگی اشاره دارد و گدا نیز به معنای نیازمندی و در جستجوی کمک و حمایت است. در اینجا شاعر با نسبت دادن خود به گدا، در واقع به آسیب‌پذیری و نیاز به عشق یا توجه دیگران اشاره می‌کند. «دریهدرم داشت» کنایه‌ای است که به حالت «در بدر» یعنی سرگردانی و آوارگی اشاره دارد. عبارت «آسوده به جایی شدم» نشان‌دهنده این است که شاید در نهایت می‌توان به جایی رسید که احساس امنیت و آرامش داشته باشد، حتی اگر اینجا یا آنجا باشد. جمله «امروز که دانی» حاکی از آگاهی و شناخت نسبت به وضعیت خود در زمان حال است. این بیت به وضعیت انسانی می‌پردازد که در میان فقر روحی و سرگردانی در جستجوی عشق و آرامش است.

نمونه‌های دیگر: ۶۳/۹ در به در بودن-۷۶/۱۵ کاسه‌گذاری داشتن-۷۶/۱۲ تهی کیسه-۸۶/۱۲ نام جم از جهان برانداختن -۹۲/۲۰ از چشم دل افتادن-۹۹/۶ گوشه چشمی نشان دادن-۱۹۶/۱۰ تهی دست بودن-۱۹۹/۱۵ سر به مهر فرود آوردن-۲۰۳/۱ دعوی سلطنت در به دری-۲۱۸/۷ همت در کار داشتن-۲۵۵/۱۷ آتش به ساغر کردن-۲۵۵/۱۷ شعله در کدو-۲۹۵/۴ تهی دستی-۳۱۲/۴ فقر در خرقه -۳۱۴/۱۳ دولت فقر داشتن-۳۱۵/۳ از فقر زبون شدن-۳۲۰/۱۷ عرق شرم به دامن-۳۴۷ دولت درویش در کف باد-۳۵۳/۲ ساغر به کاسه کردن-۴۱۰/۵ سر بر آستان‌گذاری گذاشتن-۴۲۵/۱۴ از فقر زندگی یافتن-۴۵۲/۹ همت مردانه داشتن-۴۵۵/۱۸ ساغر به کدو ریختن-۴۵۸/۱۸ فقیرانه سر راه گرفتن-۴۶۶/۱۲ گرسنه چشم بودن-۴۷۲/۱۱ باد در کدو ریختن-۵۲۶/۹ کاسه‌گذاری دراز کردن-۵۴۲/۷ گدایی کردن نگاه-۵۵۶/۲۱ در بدر شدن-۵۱۲/۱-۶۱۲/۲ تنک مایه بودن-۶۱۶/۱۸ کاسه به دست بودن-۶۲۶/۴ دستگیری کردن-۶۳۷/۲۰ تهی دست بودن-۶۳۸/۲ گدای در خانه بودن-۶۴۷/۱۹ بی سایه بودن-۶۵۲/۱۶ دست عمل دراز کردن-۶۵۲/۱۹ بر در ایستادن

۵-۳-۱. مجاز

حزین برای تصویرسازی مقام فقر با مجاز آن را با مجاز مرسل زیور داده است.

باشد از چشم دل افتاده من، دُرّ خوشاب چون صدف هست گدای کف من، ابر مطیر

(حزین لاهیجی، ۱۳۸۴: ۹۲/۲۰)

در این بیت، واژه «کف» در معنای دست است و عبارت «باشد از چشم دل افتاده من» به معنای دوری یا غیبت از چیزی است که شاعر به آن دل بسته است. همچنین «گدای کف من» نشان‌دهنده وابستگی و نیاز شاعر و «ابر مطیر» نیز تداعی‌کننده باران و زندگی است. ابر می‌تواند نمادی از امید یا احساساتی باشد که انتظار می‌رود بارانشان بر سر عاشق بریزد. به‌طور کلی، این بیت با خلق تصاویری

زیبا و غنی، احساسات عمیق انسانی را به تصویر می‌کشد و به‌خوبی حال‌وهوا و درونیات شاعر را منتقل می‌سازد.

نمونه‌های دیگر: ۶۴/۱۰ - ۹۲/۲۰ - ۱۲۱/۱۱ - ۳۲۰/۱۷ - ۳۴۷/۴ - ۳۵۳/۲ - ۵۱۷/۸ - ۶۳۸/۲ - ۶۵۲/۱۶ - ۶۵۲/۲۰ - ۶۵۵/۱۰

۴-۱. توبه

پشیمان گشتن و تکرار نکردن گناه است. در حقیقت توجه به‌سوی حق و از آنچه مانع وصول سالک به محبوب حقیقی است، خودداری کردن (سجادی، ۱۳۶۲: ۱۳۹). حزین شاعری با خصوصیات خاص و ویژگی‌های حساس به مضامین عرفانی و اخلاقی است که معنای واقعی، عمق بازگشت به خویشتن و دوری از گناه ضلالت است. در اشعار وی توبه به‌عنوان یک فرآیند درونی و روان‌شناختی جلوه‌گر شده است. توبه در اشعارش نه تنها به معنای ترک گناهان بوده؛ بلکه به‌منظور شروعی جدید و فرصتی تازه برای تغییر مسیر زندگی به‌سوی بهترشدن اوست. از نظر حزین شخص توبه‌کننده نه تنها باعث دگرگونی خویش می‌شود؛ بلکه قادر است تا بر اطرافیان خویش تأثیر بگذارد.

۱-۴-۱. تشبیه

تصویرآفرینی مقام توبه با تشبیه در شعر حزین از بسامد پایینی برخوردار است. او در این تصاویر امور نفسانی و حالات درونی خویش را به نمایش گذاشته است.

چون عهد بتان توبه ما دیر نپایید هرگز نتوان ترک می‌هوش‌ربا کرد

(حزین لاهیجی، ۱۳۸۴: ۱۱۲/۱۴)

این بیت در قالبی پرشور و غمناک، شرایط روحی شاعر را به تصویر می‌کشد. در تشبیه «چون عهد بتان، توبه ما» به وعده‌ها و پیوندهای عاشقانه اشاره دارد که گذرا و ناپایدار هستند. «دیر نپایید» نیز نشان‌دهنده این است که وابستگی و عشق، باوجود تلاش برای حفظ آن، نتوانسته باقی بماند و به‌زودی از بین رفته است. «هرگز نتوان، ترک می‌» به آن اشاره دارد که شاعر نمی‌تواند به‌آسانی از این حالت عشق یا عشق‌ورزی دست بکشد. «هوش‌ربا کرد» به حیرت و مجذوب شدن به زیبایی و شیرینی عشق اشاره می‌کند که حتی در مواجهه با جدایی، ایجاد حس تنگنا و وابستگی می‌کند. به‌طورکلی، این بیت نمایانگر ناکامی در مقاومت در برابر جاذبه‌های عشق است و ناپایداری آن را به تصویر می‌کشد.

نمونه‌های دیگر: ۱۱۲/۱۴ تشبیه توبه به عهد بتان- ۱۶۶/۴ تشبیه روزگار به زلف- ۲۸۸/۱۱ تشبیه توبه به ابر- ۵۹۶/۱۰ طلسم توبه

۲-۴-۱. استعاره

شاعر برای ساخت تصاویر هنری مقام توبه و زیبا جلوه‌دادن آن بیشتر از استعاره مکنیه استفاده داشته است.

صوفی آسا به رقص می‌آرد توبه را، های‌وهوی مستی عشق

(حزین لاهیجی، ۱۳۸۴: ۴۳۰/۱۷)

به‌مانند این بیت که در آن رقص را که از ملائمت‌های انسانی بوده به توبه نسبت می‌دهد و تصویری از شادی کردن و پایکوبی به‌وسیله توبه را به تصویر می‌کشد و یک تصویر زنده و پرنرژی از تأثیر عشق و مستی بر روح و جان انسان را بیان می‌کند. واژه «صوفی» در اینجا به‌گونه‌ای عارفانه و جستجوگر از حقیقت و معانی عمیق زندگی اشاره دارد. عبارت «به رقص می‌آرد، توبه را» بیانگر این است که در حال عشق و مستی، حتی توبه که معمولاً با کناره‌گیری و زهد همراه است، به حالت رقص درآمده و از جدیت خود فاصله می‌گیرد. «های‌وهوی» حس هیجان و شوقی را که در مستی عشق وجود دارد، به تصویر می‌کشد. به‌طور کلی، این بیت نشان می‌دهد که عشق، به‌رغم چالش‌هایش، می‌تواند انسان را به سمت شادی و رقص هستی سوق دهد و توبه را به حالتی از شادابی تبدیل کند.

نمونه‌های دیگر: ۱۱۲/۱۴ عهد بتان- ۲۳۷/۱۹ دل پشیمان گشته- ۳۴۱/۱۱ شراب نوشیدن توبه- ۴۳۰/۱۷ به رقص درآمدن توبه- ۴۳۴/۱۲ گل سرمست- ۴۳۵/۱۲ تشبیه فصل بهار به انسان سنگ انداز- ۴۳۷/۵ رخ شراب- ۵۱۳/۵ در زدن توبه- ۶۰۴/۹ توبه زخمی

۳-۴-۱. کنایه

حزین اغلب نصایح و اندرزهایش را در جامه‌ای از کنایات می‌پوشاند و گاهی آن را به‌صورت هشدار برای زاهدان بیان می‌کند و گاهی نیز جنبه نکوهشی به آن می‌دهد.

هوای عشق برونم ز ننگ و نام کشید به توبه‌نامه من، یار خط جام کشید

(حزین لاهیجی، ۱۳۸۴: ۳۳۱/۱۶)

این بیت که به موضوع عشق و توبه پرداخته، علاوه بر کنایه «خط جام کشیدن» به‌طور استعاری نیز حالتی را بیان می‌کند که عشق باعث شده تا عاشق از ننگ و عذاب وجدان فرار کند و به‌دست‌آوردن عشق و محبوب را در نظر گرفته است. «هوای عشق برونم ز ننگ نام کشید» به‌نوعی

نشان‌دهنده خلوص نیت و فرار از قید و بندهای اجتماعی است که ممکن است مانع عشق حقیقی شوند. «به توبه‌نامه من یار خط جام کشید» اشاره به این دارد که معشوق در زندگی او نقش بسزایی دارد و این عشق می‌تواند نجات‌دهنده باشد، حتی اگر پیشینه‌ای از توبه یا پشیمانی وجود داشته باشد. بیت بیانگر این نکته است که عشق واقعی می‌تواند فرد را از زنجیرهای اجتماعی رها کند.

نمونه‌های دیگر: ۴۷/۶ توبه از خرد - ۵۰/۵ خون دل شدن - ۸۴/۳ هوس توبه در سر انداختن - ۱۱۲/۱۴ دیر نپاییدن عهد - ۱۱۲/۱۵ توبه شکستن - ۱۱۷/۱۱ توبه شکستن - ۲۲۸/۲ رخصت دادن - ۲۲۸/۲ جان به لب رسیدن - ۲۳۷/۱۹ پشیمانی کشیدن - ۲۷۱/۸ ناصح کسی شدن - ۲۸۸/۱۱ دامان خشک داشتن - ۳۰۱/۱۵ به دست کسی توبه کردن - ۳۱۳/۸ توبه شکستن - ۳۳۱/۱۶ خط جام کشیدن - ۳۴۱/۱۱ شراب از دل برداشتن - ۳۶۶/۸ تر دامن شدن - ۳۷۷/۵ لب گزیدن - ۳۸۲/۱۱ تر دامن شدن - ۴۱۹/۶ شیشه دل به صهبا فروختن - ۴۲۲/۱۳ غسل توبه به شط باده گرفتن - ۴۳۵/۱۲ غبار توبه شستن - ۴۳۷/۵ از رخ شراب خجل شدن - ۴۳۸/۱ توبه بی صرفه - ۴۵۷/۹ توبه را جامه احرام کردن - ۴۵۸/۳ غبار توبه به افیون بردن - ۴۷۲/۵ غسل توبه گرفتن - ۴۸۶/۱۸ خاک بوسی - ۵۰۹/۱۴ پشیمانی از توبه - ۵۱۵/۱۱ توبه شکستن - ۵۴۳/۱۴ قید توبه زدن - ۵۴۷/۲ توبه درست نگذاردن - ۵۵۲/۱۴ از خون توبه خمار شکستن - ۵۸۵/۵ فرو ریختن شکست توبه - ۵۸۵/۷ حلال کردن خون کسی - ۵۸۶/۶ نقش بر خیال داشتن - ۵۹۶/۱۰ طلسم توبه شکستن - ۶۰۴/۹ به خون توبه خمار شکستن - ۷۸۶/۱۰ بار نهادن دل

۵-۴-۱. مجاز

شاعر برای تصویرآفرینی مقام توبه با مجاز مرسل از علاقه کلیت که شایع‌ترین آن‌هاست به ترسیم تصاویرش پرداخته است. این‌گونه تصویرسازی وی بیشتر با حسرت و افسوس همراه است.

از حرف سست توبه، لب را گزید باید گر لب نمی‌کشد می، حسرت کشید باید

(حزین لاهیجی، ۱۳۸۴: ۳۷۷/۵)

این بیت که شاعر در آن از واژه لب استفاده کرده است. «لب» در اینجا مراد از دهان است و بیانگر تضاد و پیچیدگی‌های احساسی ناشی از عشق و توبه است. در عبارت «از حرف سست توبه، لب را گزید باید» شاعر به احساس پشیمانی و درد ناشی از توبه‌کردن اشاره می‌کند که اگر توبه، جدی و با نیت واقعی نباشد، تنها باعث عذاب و ندامت می‌شود. عبارت «گر لب نمی‌کشد می، حسرت کشید باید» نشان‌دهنده این است که اگر فرد نتواند از عشق و لذت‌های زندگی بهره‌مند شود، باید حسرت و اندوه را تحمل کند. در مجموع، این بیت تأکید می‌کند که تنها گفتن کلمات نمی‌تواند کافی باشد و عمق احساسات و نیت واقعی باید در پس آن‌ها وجود داشته باشد.

نمونه‌های دیگر: ۵۰/۵- ۲۳۷/۱۹- ۳۳۱/۱۶- ۴۳۴/۱۲- ۵۸۵/۵- ۵۸۵/۷

۵-۱. مقام رضا

رضا به معنای خشنود بودن و رضایت‌دادن به آنچه خداوند نصیب بنده کرده و هر کس به آنچه دارد قناعت کند و رضایت داشته باشد، در آرامش زندگی خواهد کرد (عطاردی، ۱۳۸۶: ۳۰۸). حزین در تحلیل این مقام در اشعارش به جنبه‌های گوناگونی پرداخته است. اشعار وی تأکید بسیار به اهمیت تسلیم در برابر خواست حق و رضای اوست. این تسلیم و رضا نشانه‌ای از ایمان قوی او به خداوند و اعتماد به حکمت اوست. از نظر حزین آدمی با پذیرش آنچه که برایش پیش آمده و می‌آید به مقام رضا نایل می‌گردد. در بررسی اشعار حزین به مقام رضا می‌توان شاهد این شخصیت شعری او بود که نمی‌توان به نتایج و ثمرات کارها وابسته باشیم. حزین از این مقام عرفانی به عنوان منبع آرامش و رضایت درونی یاد کرده و این که پذیرش وقایع زندگی بدون هیچ‌گونه شکایت و اعتراض، آدمی را به آرامش روحی می‌رساند. تأثیر این حالت بر روح و روان آدمی را می‌توان در اشعارش مشاهده کرد.

۱-۵-۱. تشبیه

شاعر در تصویرآفرینی این مقام با گوهر تشبیه از بسامد اندکی بهره برده است. باین حال تصاویری که در آنها ایجاد کرده، بسیار نیکو و زیبنده رسم شده است. به گونه‌ای که طعم خوشی در جان و مذاق عاشقان و سالکان این مقام ایجاد می‌کند.

به دیده‌ای که کشد عشق توتیای رضا غبار حادثه را جلوه پری داند

(حزین لاهیجی، ۱۳۸۴: ۳۸۹/۶)

شاعر برای آفرینش با مقام رضا، تصویر نیکویی از آن به نمایش گذاشته و رضا را به سرمه و توتیا تشبیه کرده است. زیباتر از آن، تصویر سرمه کشیدن چشم با مقام رضا که توسط عشق صورت گرفته است. عبارت «به دیده‌ای که کشد، عشق توتیای رضا» به معنای نگاهی است که تحت تأثیر عشق قرار گرفته و «توتیا» نیز به معنای شفا بخش و تصفیه کننده است. «غبار حادثه را، جلوه پری داند» نیز نشان دهنده قدرت عشق در تبدیل مشکلات و چالش‌ها به زیبایی و جلوه‌گری است. «غبار حادثه» به موانع و مشکلاتی اشاره دارد که ممکن است دیدگاه را تیره کند اما با وجود عشق، این موانع به جلوه‌ای زیبا و دل‌فریب بدل می‌شوند. این نکته بیانگر این است که عشق می‌تواند حتی سختی‌ها و دردها را به منظره‌ای زیبا تبدیل کند.

نمونه‌های دیگر: ۲۷۲/۱۲ تشبیه شاعر به مور- ۵۶۲/۱۹ تشبیه شاعر به اینه- ۳۸۹/۶ توتیای رضا- ۵۲۹/۱۸ بالین رضا

۲-۵-۱. استعاره

تصویرسازی استعاره با مقام رضا در شعر حزین اندک بوده؛ ولی باین حال زیبایی و دلنشینی خود را داراست.

به اندک التفای زان تغافل پیشه دلشادم اگر می‌افکند از دیده، در یادم نگه دارد
(حزین لاهیجی، ۱۳۸۴: ۳۶۲/۱۰)

به‌مانند این بیت که تصویری از رضایت و خشنودی شاعر از دیدار معشوق را به تصویر می‌کشد. در این تصویر «تغافل پیشه» استعاره‌ای از معشوق است و شاعر خواهان توجه اندکی از سوی اوست و حتی اگر از دیده‌اش او را بیفکند باز هم یاد و خاطره عاشق را در دل خویش زنده نگه می‌دارد. جمله «به اندک التفاتی زان تغافل پیشه» اشاره به این دارد که حتی یک توجه کم و اندک از سوی معشوق برای شاعر کافی است تا او را شاد کند. مصرع دوم نیز نشان‌دهنده آرزو و تمنای شاعر برای حفظ یاد معشوق است. در مجموع، این بیت به عواطف و احساسات انسانی در عشق و وابستگی اشاره می‌کند و نشان‌دهنده چگونگی حفظ یاد معشوق حتی در دوری و غفلت است.

نمونه‌های دیگر: ۲۱۰/۱۸ ناوک غمزه یار- ۳۳۱/۴ صبح بناگوش یار- ۳۶۲/۸ عالم عشق- ۳۶۲/۱۰ تغافل پیشه- ۳۶۹/۹ شهد گلو سوز- ۱۱ دامن رضا/ ۳۷۸- ۳۱۰/۷ شعله پرستان محبت

۳-۵-۱. کنایه

از نکات قابل‌ذکر در این کنایات این است که شاعر برای تصویرسازی این کنایات از پوشش‌های انسانی برای ساختن آنها استفاده کرده است.

شادم که از رقیبان دامن‌کشان گذشتی گو مشت خاک ما هم بربادرفته باشد
(حزین لاهیجی، ۱۳۸۴: ۳۰۶/۱)

مانند تصویر فوق که دامن‌کشان گذشتن، کنایه از با غرور و تکبر راه‌رفتن است. در مصرع اول شاعر ابراز خوشحالی می‌کند که معشوق از میان رقیبان گذشته و به او توجه کرده است و عبارت «دامن‌کشان گذشتی» به معنای عبور کردن و فراتر رفتن از موانع و رقیبان است. این کنایه به ترجیح عشق حقیقی بر شلوغی و رقابت‌های موجود بین عاشقان و معشوقان دارد. مصرع دوم نیز نشان‌دهنده پذیرش شاعر در برابر تمامی ناپایداری‌ها و فراموش شدن خود و عشقش است. در مجموع، این بیت تعبیر عمیق عشق و خوشحالی از توجه معشوق را به تصویر می‌کشد. شاعر در نهایت نشان می‌دهد که عشق و توجه معشوق، خود به تنهایی کافی است.

نمونه‌های دیگر: ۱۰۴/۱۴ با گوش رضا شنیدن- ۲۱۰/۱۸ خوش بودن ب امری- ۲۱۶/۵ مهر گرفتن- ۲۱۷/۱۰ تعمیر کردن دل- ۲۶۶/۱۴ دل شاد بودن- ۲۶۶/۱۴ دیده سیر داشتن- ۲۷۴/۱۳ در محبت غرق بودن- ۲۹۰/۱۰ دست کشیدن از چیزی- ۳۰۱/۱۸ الف به فال افتادن- ۳۰۶/۱ دامن کشان گذاشتن- ۳۰۶/۱ بر باد رفتن چیزی- ۳۱۰/۳ سر داشتن شمع- ۳۱۰/۷- ۳۳۱/۴ تیره روزی- ۳۶۲/۸ از قید دو عالم ازاد بودن- ۳۶۲/۱۰ از دیده افکندن- ۳۶۲/۱۰ در یاد نگه داشتن- ۳۶۹/۹ به کام فرستادن- ۳۷۸/۱۱ تکیه به دنیا نکردن- ۵۲۹/۱۸ سر به بالین رضا گذاشتن- ۵۶۲/۱۹ از کف ندادن- ۵۶۷/۵ خاطر خشنود کردن- ۶۸۰/۳ مقام رضا بخشیدن- ۶۸۰/۴ کار داشتن دل- ۷۹۵/۲ الماس به زخم داشتن- ۷۹۵/۲ نشتر در جگر داشتن- ۷۹۷/۱۲ مردانه راه پیمودن

۴-۵-۱. مجاز

شاعر در تصویرسازی با مجاز در مقام رضا، از مجاز مرسل باعلاقه کلیت بهره برده است.

گر موج زند بر لب ما، تلخی عالم هرگز نزند چین به جبین حوصله ما

(حزین لاهیجی، ۱۳۸۴: ۱۸۹/۱۸)

در این تصویرسازی «لب» مراد از دهان است و این بیت نشان‌دهنده روحیه مقاوم و استوار شاعر است در برابر مشکلات و تلخی‌های دنیا که گرچه موج احساسات درونش را برانگیخته، اما این احساسات نتوانسته است ظاهر غمگین را بر چهره‌اش نشان دهد. به‌طور کلی این بیت نمادی است از استحکام روحی و مقاومت در برابر مشکلات و بی‌پروایی در مقابل تلخی‌های عالم که حتی در اوج احساسات درونی نیز ظاهر خود را حفظ می‌کند و از تحمل خویش صحبت می‌کند.

نمونه‌های دیگر: ۲۱۷/۱۰- ۲۳۳/۱۷- ۲۷۲/۱۲- ۳۰۱/۱۸- ۳۰۶/۱- ۳۱۰/۳- ۳۶۹/۹- ۵۶۲/۱۹

۶-۱. مقام زهد

در معنای بی‌میلی و بی‌رغبتی و نیز مقامی شریف و پسندیده است و هرکس اساس کارش با زهد استوار نگردد دیگر کارهایش نیز درست نمی‌شود (سراج، ۱۳۹۷: ۱۱۵). در اشعار او «زهد» دارای حالت روحی و روانی است که آدمی در آن با آگاهی از فناپذیری دنیا به سراغ کمالات درونی خویش و رشد روحی کشیده می‌شود. حزین در اشعار خویش نه تنها زهد را به معنای ترک دنیا دانسته؛ بلکه آن را در معنای تمرکز بر اهداف اخلاقی و معنوی نیز می‌دانند و تأکید دارد که از دنیا برای تعالی روح و نزدیک شدن به حق باید استفاده کرد. از جنبه‌های بسیار مهم زهد در اشعار او، تسلیم شدن در برابر حق است و بر این باور است که با دوری گزیدن از دنیا و توجه به معنویات است که می‌توان به

مقام رضا نیز رسید. نگاه انتقادی حزین به مظاهر دنیایی است که باعث شده خواننده را به ارزش‌های واقعی زندگی رهنمون سازد.

۱-۶-۱. تشبیه

شاعر برای ساخت این مقام عرفانی آن را با واژه‌هایی چون خرقه، پروانه، سرما، خشکسال و... همراه کرده است او به‌وسیله این ابزار بر زاهدان ریاکار می‌تازد و همواره آنان را با تیغ زبانش می‌آزارد. خرقه زهد نشُستیم به آب تَه خم آتش باده به ناموس خماری نزدیم (حزین لاهیجی، ۱۳۸۴: ۴۵۱/۳)

در تشبیه «خرقه زهد» اشاره به زهد و ریاکاری‌های دینی یا ادعای پارسایی دارد که این خود نمادی از ظاهرسازی‌های مذهبی در آن زمان است. «آب» در اینجا نماد شراب و نوشیدنی مست‌کننده است و «آتش باده» نیز نماد شراب و مستی است. شراب و مستی نماد لذت‌های واقعی است که در مقابل ظاهرهای خشک و ریاکارانه قرار می‌گیرد. این بیت نشان‌دهنده نوعی بیان آزاداندیشی و مخالفت با زهد و ریا است و بر لذت‌گرایی و اصل طبیعی بودن تأکید می‌کند.

نمونه‌های دیگر: ۲۳۷/۱۶ سرمای زهد- ۳۱۱/۱ خرقه زهد- ۳۴۶/۱۲ آشوبگاه زهد- ۳۴۹/۲۰ خرقه زهد- ۴۷۶/۱۷ شکار زهد- ۵۴۰/۶ خرقه زهد- ۵۵۲/۱۴ اوراق زهد- ۶۳۷/۱۹ پروانه زهد- ۶۵۶/۱۳ دفتر زهد- ۴۵۱/۴ خرقه زهد- ۸۰۱/۶ گلیم زهد

۱-۶-۲. استعاره

حزین برای تصویرآفرینی مقام زهد از وجود استعاره‌هایی چون جان، دل، اشک و... که گویای حسرت عاشق در فراق معشوق هستند، بهره برده است.

ساقی قدحی باده بپیمای حزین را کز زهد، دل توبه پشیمان، گله دارد (حزین لاهیجی، ۱۳۸۴: ۳۶۶/۳)

شاعر در این تصویرآفرینی، تصویری استعاری از زهد ترسیم کرده و دل را به انسانی مانند کرده که به علت زهد و پارسایی‌اش حس پشیمانی از توبه دارد. شاعر از ساقی می‌خواهد که شراب بزند و قدح را پر کند، اما در عین حال خودش از زهد و ریاضت دل‌زده است و پس از ترک لذت، احساس پشیمانی می‌کند و شکایت دارد. زهد و ریاضت، هرچند در ظاهر انسان را به خدا و عبادت نزدیک می‌کند اما در عمق، ممکن است احساس فاصله و پشیمانی ایجاد نماید. در مجموع، این بیت نماد احساسات متناقض انسان در برابر لذت و ریاکارانه بودن زهد است.

نمونه‌های دیگر: ۲۸۲/۱۶ زاهد پارسایی-۱۹۶/۱۴ گردن مینا-۳۶۶/۳ تشبیه دل به توبه کننده-۴۷۶/۱۷
گردن تزویر-۳۵۷ زهد خشمگین

۳-۶-۱. کنایه

شاعر برای ساخت این کنایات با مقام زهد، هم از اعضای بدن و هم از حواس ظاهری مدد جسته است. کنایات ساخته شده با اعضای بدن از نوع کنایات واژه محوری به حساب می‌آیند و محور اصلی آنها اعضا (دست، پا، سر، چشم) هستند و از نظر ظاهری پیچیده؛ ولی با اندکی تأمل قابل فهم‌اند.

از زهد چهل ساله نشد خشک دماغ از دست که این ساغر سرشار کشیده ست؟

(حزین لاهیجی، ۱۳۸۴: ۲۹۰/۷)

به‌مانند بیت فوق که در آن خشک دماغ بودن کنایه از متأسف شدن و از نوع کنایه رمزی است. شاعر برای تصویر زهد چهل ساله خود، کنایه خشک دماغ بودن را برگزیده است. در مصرع اول نشان می‌دهد که در طول چهل سال زهد و پرهیز، روح و احساسات شاعر خشک و بی‌حس نشده است. «دماغ خشک» نماد بی‌حسی یا بی‌تفاوتی است و مصرع دوم نیز نشان‌دهنده نوشیدن شراب و حالت سرشار و مستی است. «ساغر» نماد لذت و شادی است و «سرشار کشیدن» یعنی مستی عمیق و حالتی از شادی و بی‌خیالی که شراب ایجاد می‌کند و شراب نیز در شعر حزین نماد لذت طبیعی و شادی است. حزین با لطافت و کنایه می‌گوید که در طول چهل سال ریاضت و زهد، حال و هوای او خشک نشده و هنوز در پی لذت‌ها است، این بیت بر پویایی و نشاط درون انسان تأکید می‌کند و اعتراض بی‌صدا بر ریاکاری و ظاهرپرستی است.

نمونه‌های دیگر: ۱۰۸/۵ الوده نکردن دامن به زهد-۱۸۳/۱۲ زهد ریایی-۱۹۶/۱۴ خشک مغزی زهد-۲۰۴/۲ رهن باده کردن زهد-۲۳۷/۱۶ زهد خشک-۲۸۷/۱۴ زهد خشک -۲۹۰/۷ خشک دماغ شدن از زهد-۳۱۵/۱۶ گرد برآوردن-۳۱۱/۱ قبا کردن زهد-۳۴۶/۱۲ وداع کردن-۳۴۹/۲۰ قبا کردن زهد-۳۵۷/۱۳ اعصاب فشردن زهد-۳۶۹/۱۵ آفت بردن زهد-۳۶۹/۱۵ پخته شدن -۳۶۹/۱۵ آتش خامی-۴۱۲/۲ گل کردن مهر-۴۱۲/۲ مهر و وفا-۴۵۱/۴ شستن خرقه به آب خم-۴۷۲/۱۵ زهد خشک-۴۷۲/۱۵ دلق الوده به می شستن-۵۱۷/۲ زهد خشک-۴۹۶/۴ ابروی خرد خام بردن-۵۴۰/۶ خرقه زهد برون آوردن-۵۵۲/۱۴ اوراق زهد بر باد دادن-۵۵۳/۱ خشکی زهد -۶۳۲/۹ دماغ زهد خشک از باده سرشار کردن-۶۳۷/۱۹ عقل سوز-۷۵۸/۱۶ دامان به زهد بستن-۸۰۱/۳ دامان به زهد الودن-۷۵۸/۱۵ زهد خاصه داشتن-۲۱۹/۱۸ نظر به زهد

۴-۶-۱. مجاز

در ساخت این مضمون با مجاز شاعر از مجاز مرسل، علی‌الخصوص مجاز به علاقه کلیت بیشترین بهره را داشته است. بیشتر مجازهای استفاده شده تکراری و به یک‌شکل آمده‌اند.

بر لب گذشت اگر چه به مستی حدیث زهد اما دل ز توبه پشیمان، خبر نداشت

(حزین لاهیجی، ۱۳۸۴: ۲۳۷/۱۹)

در بیت فوق که شاعر جاری‌شدن زهد را باحالت سرمستی همراه کرده است از واژه لب به‌جای دهان استفاده کرده است گرچه باوجود مجاز در مصرع اول بیت زیبایی خاصی ندارد؛ اما با آمدن تصویر استعاره مصرع دوم بیت زیبا جلوه می‌نماید. مصرع اول نشان‌دهنده آن است که اگرچه زبان و ظاهر شاعر از روی مستی و بی‌پروایی کردن است اما این صرفاً ظاهر است و ممکن است نشانگر یک نوع بازی یا تظاهر باشد و درونی‌ترین قسمت بیت، یعنی مصرع دوم نیز بیانگر آن است که دل او هنوز از توبه و بازگشت از گناهان و لذات دنیا خبری ندارد، یعنی او در ظاهر حرف می‌زند اما در عمق دل، احساس پشیمانی و توبه نکرده است. این بیت بر عمق اختلاف میان ظاهر و باطن تأکید می‌کند و نشان می‌دهد که بسیاری ممکن است در ظاهر از زهد و پارسایی سخن بگویند، ولی در دل از توبه و بازگشت واقعی خبری نیست. حزین در این بیت، بر اهمیت صداقت درونی نسبت به‌ظاهر تأکید دارد.

نمونه‌های دیگر: ۱۷۴/۱- ۱۸۵/۱۵- ۲۸۷/۱۴- ۴۹۶/۴- ۷۵۸/۱۶- ۲۳۷/۱۹

۷-۱. توکل

توکل به معنی واگذارکردن و از ماده (وَكَلَّ) است و آنست که با حق فروگذاری آن‌چنان او خواهد (قشیری، ۱۳۸۵: ۲۴۵). در اشعار حزین توکل یکی از زیباترین و ژرف‌ترین مفهومی عرفانی مطرح شده که این خود نشان‌دهنده ارتباط نزدیک انسان با خداوند و ایمان به حکمت اوست. حزین در تصویرسازی خود از مقام توکل بر اهمیت اعتماد به حق تأکید دارد و به خواننده یادآور می‌شود که در مواجهه با مشکلات زندگی باید توکل بر حکمت و رحمت حق داشت و نگران نتایج آن نبود. حزین همچنین توکل را یک پیام امیدبخش دانسته و بر این باور است که هرگز نباید ناامید شد و همواره باید به حق اعتماد کرد. او به خواننده امید داده و او را به سمت زندگی مثبت سوق می‌دهد.

۱-۷-۱. تشبیه

تصویرآفرینی تشبیه با این مضمون عرفانی خیال‌انگیز و ابتکاری است.

کام و گلوی تو تر، شیر توکل نکرد

کار تو از کودکی، خوردن و غم داشتن

(حزین لاهیجی، ۱۳۸۴: ۱۶/۱۰۰)

حزین در این بیت به عرصه‌های مختلفی از معانی و کنایات پرداخته است. در تشبیه سازی توکل با شیر می توان نماد قوام و قدرت توکل در معنای دلگرمی و اطمینان به حق را دید. «شیر» به عنوان نماد قوت و اعتماد به نفس، نشان دهنده توانایی انسان برای تکیه بر پروردگار و درعین حال می تواند زندگی نیز باشد و این تناقض در بیان او به خوبی توانسته احساس نیاز به توکل را به تصویر بکشاند. زندگی و غم نیز به تجربیات انسانی بر می گردد. این خود نشان دهنده آن است که آدمی از زمان کودکی با چالش ها و غم ها دست و پنجه نرم می کرده است. حزین در این بیت به خوانندگان پیام می دهد که با وجود تمام مشکلات و چالش های زندگی، توکل بر حق می تواند راهی به سوی حل مشکلات دنیایی باشد؛ بنابراین اهمیت توکل بر حق در مواجهه با مشکلات زندگی و نیاز به امید و ایمان به پروردگار را می توان به وضوح در این گونه اشعار مشاهده کرد.

۲-۱-۷. استعاره

شاعر در تصویر آفرینی با مقام توکل بیشتر از عناصر طبیعی بهره برده است. از این تصویر سازی فقط یک نمونه در شعر یافت شد.

درین دریای بی پایان، درین طوفان شور افزا دل افکندیم، بسم الله مجریها و مرسیها

(حزین لاهیجی، ۱۳۸۴: ۵/۱۹۶)

در این بیت «دریای بی پایان» تصویری نمادین از زندگی انسان و چالش های دنیایی است. «دریا» استعاره ای از وسعت و عمق و به طور خاص تجربیات زندگی است که شامل خوشی ها و ناخوشی های آن است. بی پایانی دریای زندگی از کسرت و غیرقابل پیش بینی بودن آن حکایت دارد. «توفان شور افزا» نیز به چالش های شدید زندگی اشاره دارد. توفان، آشفتگی و مشکلات زندگی است و شور و هیجان به معنای پررنگ شدن این مشکلات است. در مصرع دوم نیز «دل افکندن» نشانه تسلیم و پذیرش است. عبارت «بسم الله مجریها و مرسیها» نیز به معنای آغاز و شروعی جدید است. «بسم الله» به عنوان یک نیروی قدرتمند و انگیزه ای برای ادامه مسیر و حرکت به سمت اهداف و خواسته های زندگی است و این یعنی توکل و اعتماد بر پروردگار. وی علاوه بر ترسیم توفان ها و چالش های زندگی،

اشاره به مرز بین امید و ناامیدی نیز دارد. با کنار هم قرار گرفتن بیم و امید در این بیت شاعر یادآور آن شده است که با اعتماد به خداوند می توان بر سختی‌ها فائق آمد.

۳-۷-۱. کنایه

در این نوع تصویرسازی با کنایه شاعر اغلب از اعضای بدن برای ترسیم آن‌ها بهره برده که کنایه به لحاظ واژه، محوری محسوب می‌گردد و در آن محور اصلی چشم است و مقصود اصلی وی در این کنایه نصیحت به خلق، یعنی پرهیز از گناه است.

توکل بود ترک آرز و طلب فرو بستن چشم جان از سبب

(حزین لاهیجی، ۱۳۸۴: ۶۹۷/۱۴)

در این بیت عبارت «توکل بود» خود معنای حقیقی اعتماد به حق و تسلیم در برابر اراده اوست. این عمل روحانی است که انسان را از وابستگی‌های مادی رها نمی‌سازد. «ترک آرز» یعنی آزادشدن از تعلقات دنیایی. «فرو بستن چشم» نیز به معنای نادیده گرفتن مشکلات و علت‌های ظاهری زندگی و نگاه عمیق به غیب و قدرت الهی است. دوری از علل مادی نیز در این بیت خود تأکید بر روح زهد نسبت به دنیا و اراده الهی است. در نهایت باید اشاره کرد که بیت نشانگر اهمیت ویژه به توکل و اتکا به حق در مواجهه با چالش‌ها و سختی‌ها است. حزین با بیان این مطلب، انسان را به ترک وابستگی‌های دنیایی و تمرکز بر کمالات معنوی فرا می‌خواند و به اهمیت بی‌نیازی از عالم مادی و مشاهده رحمت حق تأکید دارد.

نمونه‌های دیگر: ۱۹۳/۱۷ مرکب توقیف سوار بودن- ۶۹۷/۱۴ فرو بستن چشم- ۶۹۷/۱۴ ترک طلب-

۳۳۹/۱۱ دل افکندن

۳-۷-۱. مجاز

در تصویرآفرینی مقام توکل نیز به‌مانند دیگر مقامات با مجاز، نوآوری و تازگی خاصی دیده نمی‌شود. شاعر تمام مقامات خویش را به زیور مجاز مرسل آراسته است.

جز گوشه امن دل ارباب توکل هر جا که گرفتیم خبر، شور و شری بود

(حزین لاهیجی، ۱۳۸۴: ۳۳۹/۱۱)

در این تصویرآفرینی شاعر آرامش و امنیت خاصی را به تصویر می‌کشد و آن تصویر زیبای آرام و قراردادن و نیز موهبتی که در وجود صاحبان توکل جای گرفته است. شاعر این فراغت خاطر و ایمنی وجودش را فقط در کنان آنان می‌یابد؛ چون آنان دل به خدا سپرده‌اند و فارغ از هرگونه شور

و تشویشی هستند. «دل ارباب» در اینجا مجاز از وجود پروردگار است و عبارت «جز گوشه امن دل ارباب توکل» به معنای پناه‌بردن به محلی امن و مطمئن است. این گوشه امن که همان توکل بر خداوند است در واقع فضای معنوی است که باعث آرامش و امنیت او می‌گردد. در این بیت حزین به ما یادآوری می‌کند که در بیرون از فضای امن توکل، زندگی مملو از نگرانی و آشفتگی وجود دارد. این تضاد بین آرامش ناشی از توکل و شلوغی و اضطراب یافتن خبرهای زندگی است که در شعر او نمایانگر شده است.

جدول ۱: جدول فراوانی صورت‌های خیالی مقامات عرفانی در شعر حزین لاهیجی

تثبیه	استعاره	کنایه	مجاز	جمع	
۱۷	۲۲	۶۱	۴	۱۰۴	صبر
۲۳.۱۹٪	۱۹.۲۰٪	۷۳.۵۶٪	۸۵.۳٪		درصد
۱۵	۱۵	۵۶	۲۰	۱۰۶	ورع
۱۳.۱۳٪	۱.۱۰٪	۵۷.۵۶٪	۲.۲۰٪		درصد
۱۸	۶	۳۸	۱۱	۷۳	فقر
۹۴.۲۳٪	۴۵.۸٪	۱۱.۵۲٪	۴۹.۱۵٪		درصد
۴	۹	۳۸	۶	۵۷	توبه
۲۶.۵٪	۷۹.۱۵٪	۴۲.۶۸٪	۵۳.۱۰٪		درصد
۴	۷	۲۷	۸	۴۶	رضا
۱۶.۸٪	۳۳.۱۶٪	۱۸.۵۹٪	۳۳.۱۶٪		درصد
۱۱	۵	۳۱	۶	۵۳	زهد
۱۵.۱۹٪	۵۱.۸٪	۵۷.۵۹٪	۷۷.۱۲٪		درصد
۱	۱	۴	۱	۷	توکل
۵۷.۲۸٪	۲۹.۱۴٪	۸۶.۴۲٪	۲۹.۱۴٪		درصد

نتیجه

بررسی مقامات عرفانی در شعر حزین لاهیجی با تمرکز بر صور خیال به دلیل چندین عامل مهم و اساسی صورت گرفته است. مقامات عرفانی به تفکر و جوهره‌های ژرف و عمیق انسانی و معنوی می‌پردازد. فهم این مقامات در اشعار این شاعر عارف می‌تواند به درک عمیق‌تری از تجربیات روحانی و جستجو برای حقیقت نائل شود. صور خیال به‌مانند آیین‌های از این تجربیات است، احساسات عاطفی خواننده را سرعت بخشیده و به درک تصویرهای عرفانی در وی کمک می‌کند. تصاویر شعری و بهره‌مندی از ظرفیت‌های صور خیال، قدرت بیان عواطف و حالات عرفانی را به شکل بسیار جذاب،

شکیل و دلنشینی فراهم می‌آورد. شاعر از طریق تشبیه، استعاره، مجاز و کنایه، معانی عمیق‌تری را به خوانندگان منتقل می‌کند که این تنوع خود در بیان، منجر به عمیق‌تر شدن و جذاب‌تر شدن مفاهیم در ذهن مخاطب می‌گردد. بررسی مقامات عرفانی حزین لاهیجی با تمرکز بر صور خیال به روشن‌تر شدن ارتباط بین زبان زیباشناسی و عواطف عرفانی می‌شود. حزین با هنر زبانی خویش توانسته است تا مقامات عرفانی را در قالب تصاویری زنده و گویا به شنوندگان ارائه دهد که باعث تحریک بینش‌های مختلف می‌شود و احساسی عمیق را در خواننده بیدار می‌کند این مقامات عرفانی که مرکز شکل‌گیری آن صور خیال است به تحلیل چالش‌ها و مبارزات درونی انسان‌ها پرداخته است. بررسی این پژوهش می‌تواند به شناسایی تصاویر و استعارات و کنایات خاص که حزین برای بیان مسائل و رنج‌های روحانی و تجربیات عرفانی استفاده کرده ارائه دهد و بعد انسانی و روحانی را در آثار این شاعر برجسته روشن‌تر سازد. تجزیه و تحلیل این مقامات عرفانی در اشعار حزین، به درک تأثیرات او در شکل‌گیری جریان‌های ادبی معاصر نیز کمک شایانی خواهد کرد. درک تفکر عرفانی و زبانی لاهیجی، روشن می‌کند که چگونه بر شاعران بعد از خود نیز تأثیر گذاشته است و چگونه آثار این شاعر سرآمد سبک هندی در ادبیات فارسی به‌عنوان منبع الهام عمل کرده است. حزین از صور خیال به‌خصوص کنایه به‌عنوان ابزاری قدرتمند برای بیان اندیشه‌ها و احساسات خود استفاده کرده است. پس ترکیب مقامات عرفانی با صور خیال باعث می‌شود که آثار حزین نه تنها از نظر ادبی بلکه از نظر فلسفی و معنوی مورد توجه قرار گیرد؛ چرا که هر بیت او دریچه‌ای را به تفکر و تأمل در مقام انسانی و جهان معنوی می‌گشاید و پیوندی عمیق بین روح و فرد برقرار می‌سازد. در نهایت باید خاطر نشان کرد که حزین برای انتقال معنی و اندیشه خویش کنایه را برگزیده است چرا که هدف وی از این انتخاب آن است که ذهن شنونده و خواننده با کلامش در آمیزد و برای کشف راز کنایه اندکی ژرف اندیشی و تلاش ذهنی نماید و این بسیار زیبا و هنرمندانه است.

منابع

- انصاریان، حسین، (۱۳۸۶). *عرفان/اسلامی*، قم، نشر دار العرفان.
- بیات، محمدحسین، (۱۳۷۴). *مبانی عرفان و تصوف*، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی.
- حزین لاهیجی، محمدعلی، (۱۳۷۵). *تاریخ و سفرنامه حزین*، تصحیح علی دوانی، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.

حزین لاهیجی، محمدعلی، (۱۳۸۴). دیوان حزین، تصحیح ذبیح ا.. صاحب کار، تهران: انتشارات سایه. خسروپناه، عبدالحسین، (۱۳۹۱). جستاری در عرفان نظری و عملی، تهران، انتشارات بوستان کتاب. دبیران، حکیمه، (۱۳۸۲). لطایف تعبیرات عرفانی، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، دوره ۵۳، شماره ۱۷۰.

رمضانی نژاد، محبوبه، (۱۳۸۸). صور خیال در شعر حزین لاهیجی، دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)، قزوین، دانشکده علوم انسانی.

رهگذر، مسعود، (۱۳۹۳). پایان نامه بررسی محتوایی غزلیات حزین لاهیجی، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی: دانشکده علوم انسانی.

سجادی، سید جعفر، (۱۳۶۲). فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی، تهران: طهوری.

سراج طوسی، ابونصر، (۱۳۸۲). اللمع فی التصوف، ترجمه مهدی مجتبی، تهران: انتشارات اساطیر.

سهروردی، شهاب الدین، (۱۳۷۴). عوارف المعارف، عبدالمومن اصفهانی. تهران: انتشارات علمی.

شفیعی کدکنی، محمدرضا، (۱۳۹۰). شاعری در هجوم منتقدان، تهران: انتشارات آگاه.

صعودی، مرضیه، (۱۳۹۳). پایان نامه بررسی بن مایه های غنایی و عرفانی در دیوان حزین لاهیجی تهران، دانشگاه علامه طباطبائی.

عطاردی، عزیزالله، (۱۳۸۶). «جوامع الحکم»، تهران: انتشارات عطارد.

فقیهی، حسین، (۱۳۸۰). «تحلیل ادبی و عرفانی اشعار حزین لاهیجی»، قند پارسی، تابستان ۱۳۸۰، شماره ۱۵.

قانع تنوی، میرعلی شیر، (۱۹۷۵). تذکره مقالات الشعرا، تصحیح سید حسام الدین اشدی، کراچی: سندهی ادبی بورد.

قشیری، ابوالقاسم عبدالکریم بن هوازن، (۱۳۸۵). ترجمه رساله قشیری، تصحیح بدیع الزمان فروزانفر، چاپ نهم، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.

کاشانی، عبدالرزاق، (۱۳۷۲). اصطلاحات تصوف، ترجمه محمد خواجهی تهران: مولی کراچی.

کاشانی، عزالدین محمود، (۱۳۸۱). مصباح الهدیه و مفتاح الکفایه به کوشش محمود رضا اسفندیار تهران موسسه اهل قلم.

مجلسی، محمدباقر، (۱۳۶۲). بحار الانوار، ترجمه موسی خسروی، قم، انتشارات کتابفروشی اسلامیة.

محمدی دهنسروی، اشرف، (۱۳۹۴). تحلیل سبک‌شناسی شعر حزین لاهیجی، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، دانشگاه کاشان، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی.

مشیدی، خلیل، (۱۳۸۱). ویژگی‌های ادبی و فکری حزین لاهیجی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، شماره ۲۸ و ۲۹.

نصر، سید حسین، (۱۳۸۲). آموزه‌های صوفیان از دیروز تا امروز ترجمه: حسین حیدری، محمدهادی امینی ناشر: قصیده‌سرا نوبت چاپ: اول.